

İSLAM'DA
DİN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN
TEMELLERİ
-KELAMÎ BİR YAKLAŞIM-

Doç. Dr. Recep ARDOĞAN

İstanbul 2016

NOYA MEDYA Kitaplığı: 21

Sosyal Kelam 2: İslam'da Din Özgürlüğünün Temelleri
-Kelamî Bir Yaklaşım-

© Recep ARDOĞAN

noyamedya

Kapak ve dizgi: Recep Ardoğan

Baskı: Yeni Asya Gzt., Mat., Yay. San. ve Tic. A.Ş.

(İstanbul)

Tel: (212) 655 88 59

1. Baskı

İstanbul 2016

ISBN: 978-605-9907-19-4

www.sosyalkelam.com

3kelam@gmail.com

KSÜ İlahiyat Fak.

0 544 886 89 99

ÖNSÖZ

Din, bütün insan toplumlarında görülen bir vakıdır. Çünkü in-sanoğlu, inanan bir varlıktır. Buna bağlı olarak belli bir dine inan-mayan bireylerin de din ve tanrı ile ilgili bir kanaati vardır. Bu ka-naat, inkâr, bilinemezlik, şüphecilik ve nadiren ilgisizlik biçiminde olabilir. Bunların hepsi taşıyıcısı olan bireyin nazarında öneme sa-hiptir. Başka bir anlatımla, dinin dışında olan insanlar da dinle ilgili bir kanaate sahiptir. Bu kanaat onu, dine karşı belli bir tavır almaya yöneltir. Bunun sonucunda onlarla bir dine inananlar arasında fikrî ve itikadî bakımdan ihtilaflar söz konusu olacaktır. Eğer din hürriye-ti olmazsa, bu ihtilaflar çatışmaya, baskıya ve şiddete dönüşür.

Dinî inanç, insanın gerek iç dünyası gerekse gözlemlenebilir ya-şantısı üzerinde önemli role sahip bir olgudur. Bu bakımdan, haricî bir baskı altında kalmadan insanın potansiyellerini farklı yönleriyle ortaya koyması, kişilik ve karakterini geliştirmesinde din özgürlü-ğünün tanınması tabii bir gerekliliktir. Bu nedenle din özgürlüğünün ihlali, insanların hissiyatını yaralar. Bireyin, hayatın anlamına ilişkin inancına dokunur. Onun benlik algısı üzerinde yıkıcı tesirlerde bu-lunur. Bu nedenle din hürriyetinin tanınması, güvence altına alınma-sı ve ihlal durumuna karşı bir hak olarak ileri sürülebilmesi, insan için son derece önemlidir.

Din özgürlüğünün olduğu bir toplumda her birey, istediği inanç ve dini benimseyebilir ya da hiçbir dine inanmayabilir. Ona ne belli bir inancı benimsemesi için ne benimsediği inancı belli bir biçimde ifade etmesi herhangi bir baskı ve zorlamada bulunulamaz. Ayrıca benimsediği inançtan dolayı kınanması ya da suçlanması da doğru değildir. Bu nedenle kişinin bir inanç ve dini benimseyip benimse-memesi, benimsediği inancı nasıl ifade edeceği tamamen akıl ve i-radesiyle karar vereceği bir durumdur.

Din hürriyetinin bilinçli bir biçimde kullanılması ve başka birey-

lerin dinî özgürlüklerine saygı gösterilmesi gerekmektedir. Özellikle, farklı dinleri ya da teolojik kanaatleri benimseyen insanların aynı toplumda iç içe yaşadığı günümüzde bu bir zorunluluktur. Ancak insanların bu konuda gereken duyarlılığı gösterebilmeleri için din hürriyetinin doğuştan gelen haklardan olduğuna inanmaları şarttır. Bu da din özgürlüğünün temellendirilmesini, onu gerekli hâle getiren ve içeriğini belirleyen temellerin incelenmesini gerektirmektedir. İşte bu çalışmamızda İslam açısından din hürriyetinin temelleri, kelimâ bir yaklaşımla ele alınacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde, bireyin kendi iradesi ve aklıyla kullanacağı din hürriyetine saygıyı gerektiren İslamî ilkeler, ayetler ışığında ele alınacaktır.

İkinci bölümde, İslam'ın, toplumda farklı dinlerin bir arada barış içinde yaşayabilmesini ifade eden sosyal çoğulculuğu nasıl değerlendirdiği araştırılacak, konunun gerektirdiği ölçüde, din özgürlüğü bağlamında tartışılan İslamî kavramlar ele alınacaktır.

Son bölümde de dokunulamaz, devredilemez ve vazgeçilemez haklarından olan din özgürlüğünün neleri içerdiği araştırılacaktır. Ancak konu, yine kelimâ yaklaşımla sınırlandırılacak, din hürriyetinin içeriğine, dinin nüvesini oluşturan imanın mahiyetinden hareketle varılmaya çalışılacaktır.

Çalışmamızın İslam'a göre din özgürlüğünün nasıl temellendiğine ilişkin bazı soruların yanıtlanmasına katkıda bulunmasını ümit ediyorum.

Kitabın hazırlanması sürecinde, metinlerin okunup tashih edilmesine katkıda bulunan öğrenci arkadaşlara teşekkür ediyor; kitaptaki hata ve eksikler konusunda Allah'ın affını, kullarının müsamahaşını ümit ediyorum.

Recep ARDOĞAN
Kahramanmaraş 2016

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	3
GİRİŞ	9
1. DİN ÖZGÜRLÜĞÜ KAVRAMI	10
2. DİN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN DİNİ HOŞGÖRÜYLE İLİŞKİSİ	13
3. İNSAN HAKLARI İÇİNDE DİN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN YERİ	15
I. BÖLÜM: DİN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN İNANÇ TEMELLERİ	19
1. İMTİHAN ÖĞRETİSİ: SORUMLULUK VE ÖZGÜRLÜK	21
2. DİNİ İNANCIN HUSUSİYETİ: 'DİNDE ZORLAMA YOKTUR' ESASI	26
2.1. Özgür İradeyle Yapmak	29
2.2. Mükâfatını Allah'tan ummak	31
3. RİSALET VE TEBLİĞİN MAHİYETİ	38
4. ÖTEKİ ÜZERİNDE VESAYET HAKKININ BULUNMAYIŞI	41
a. Yanılmazlık	44
b. Allah ile İnsanlar Arasında Aracılık	46
c. İlahî Hakikati Temsil İddiası	47
4.1. Allah Adına Hareket Etmekten Kaçınma	49
4.1.1. Zorunlu Hakikat Anlayışından Kaçınma	52
4.1.3. Tek Hakikatçı Anlayış İlişkisi	59
4.1.4. Dini Düşüncede Tekelden Kaçınma	63
4.2. İnsanın Kendini Geliştirebileceğine İnanma	64
5. DİNDARLIĞIN BİR DEĞER OLUŞU	73
5.1. Salt Din Özgürlüğü Ügruna Hicret Emri	75
5.2. Din Özgürlüğü Ügruna Mücadele Emri	76
5.2.1. Din Konusunda Baskı, Zorlama ve Şiddetten Kurtulmak İçin Cihad	76
5.2.2. İnançları Nedeniyle Zulme Uğrayanlar İçin Cihad	76
5.3. Din Emniyetinin "Makâsüdüş-Şerîa" İçinde Yer Alması	77

II. BÖLÜM: SOSYAL ÇOĞULCULUK 81

1. FARKLI OLANI TANIMAK.....	85
2. BARIŞ ESASI.....	92
2.1. Cihat Kavramı.....	94
2.2. Fitne Kavramı.....	98
3. TOPLUMSAL UZLAŞMA - TEK HAKİKAT VE FARKLI DİNLER-	102
3.1. Müşrikler.....	104
3.2. Mürtetler.....	118
3.2.1. İrtidat Olayının Muhtevası.....	119
3.2.2. Cezanın Nedeni	122
3.2.3. Cezanın Subûtu.....	124
4. HUKUKÎ ÖZERKLİK (ADLÎ MUHTARİYET)	131
5. İNSANÎ İLİŞKİLER VE İLETİŞİM.....	134
5.1. Kendi Sınırlılıklarının Farkında Olma.....	135
5.2. Güven Verme ve Dostça Davranma	135
5.2.1. Toplumun Yapıtışı Olarak Güven.....	135
5.2.2. Gayr-i Müslimlerle Dostluk.....	138
5.2.2.1. Gayr-i Müslimlerin Olumsuz Tutumları	140
5.2.2.1.1. Müslümanlara Karşı Düşmanlık.....	140
5.2.2.1.2. Müslümanları Dinden Döndürme Çabası.....	142
5.2.2.1.3. Müslümanlar Arasında Karşıklık Çıkartmak.....	143
5.2.2.2. Psiko-Sosyal Sakıncalar.....	144
5.2.2.2.1. Müslümanlardan Uzaklaşma	144
5.2.2.2.2. Münafıklarla Karıştırılma	145
5.2.2.2.3. Düşman Topluluğa Bilgi Sızması.....	147
5.2.2.2.4. İnanç ve Değerler Erozyonu	149
5.2.2.2.5. Öz-Saygının Kaybolması	150
5.3. Ortak Noktaları Öne Çıkarma.....	155
5.4. En Güzel Biçimde Tartışma.....	157
5.5. Sözü Dinleme ve En Güzeline Uyma	160

III. BÖLÜM: İMANIN MAHİYETİ VE DİN ÖZGÜRLÜĞÜNÜN MUHTEVASI... 163

1. İMANIN İÇSEL BOYUTLARI AÇISINDAN DİN ÖZGÜRLÜĞÜ	164
1.1. İmanın Akılla Temellenen Bilgi Boyutu.....	164
1.2. İmanın Duygularla Bütünleşen İrade Boyutu	169
1.2.1. İmanın Özü: Tasdik.....	171
1.2.2. İmanın İfadesi: İkrar.....	180

2. İMANIN TEZAHÜRLERİ AÇISINDAN DİN ÖZGÜRLÜĞÜ	182
2.1. Dinî Normları Uygulama Hakkı	187
2.2. Dini Tebliğ, Öğretme ve Yayma Hakkı.....	194
2.2.1. Dinî Öğretim ve Eğitim	194
2.2.2. Dini Tebliğ ve Yayma	202
2.3. Toplumsal Faaliyet Hakkı.....	207
2.3.1. Kiliseleşme ve Bireyselleşme Arasında Din Özgürlüğü	211
2.3.1. Dinî Mekânlar.....	214
2.4. Dinî Sembolleri Kullanma.....	222
SONUÇ	225
KAYNAKLAR.....	234

KAYNAKLAR

- Abdulkerim, Fethi, *ed-Devletu ve's-Siyâdetu fi'l-Fıkh'l-İslâmî*, Kahire 1404/1984.
- Adam, Baki, "Dinler Arası Diyalog", *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, İst. 2000.
- Ahmed ibn Ebi Süleyman, *İslâm'ın Uluslar Arası İlişkiler Kuramı*, trc. Fehmi Kuru, İst. 1985.
- Akyüz, Vecdi, *Kur'an'da Siyasî Kavramlar*, İst. 1998.
- Alper, Hülya, *İmanın Psikolojik Yapısı*, İst. 2002.
- Altındal, Aytunç, "Yeni Bir Religio: İnsan Hakları Evrensel Bildirisi", *Yeni Türkiye*, XXI (Ank. 1998).
- Altıntaş, Ramazan, "İslâm'a Göre Sekülerleşmenin İmkânı", *İslâmiyât*, IV/3 (Ank. 2001).
- 'Alwânî, Tâhâ J., "Naturalization And The Rights of Citizens", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, XI/1 (Washington D.C., 1994).
- Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi Usûli'd-Din*, I-II, Ayasofya Kütüphanesi, no: 2165.
- Ammara, Muhammed, *el-İslâm ve Hukûku'l-İnsân -Darûrât... Lâ Hukûk-*, Kuveyt 1405/1985.
- Arkoun, Mohammed, *İslâm Üzerine Düşünceler*, trc. Hakan Yücel, İst. 1999.
- Armağan, Servet, *Din-Vicdan Hürriyeti ve Lâiklik (Teori ve Pratik)*, İst. 2003.
- Atay, "İslâm Medeniyetinin Doğuşu, Batışı ve Yeniden Doğması", *A.Ü.İ.F.D.*, XXXVIII (Ank. 1998).
- Augustinus, Aurelius, "(Readings from) The City of God", *Readings in Political Philosophy*, edited by. Francis William Coker, New York 1961.
- Ayoub, Mahmoud, "Religious Freedom And The Law of Apostasy in İslam", *Islamochristiana*, XX (Roma 1994).
- Ayubi, Nazih, *Arap Dünyasında Din ve Siyaset*, trc. Yavuz Alogan, İst. 1992.
Political Islam -Religion And Politics in The Arab World-, London, 1994.
- Bağdadî, Abdulkahir b. Tahir, *el-Fark Beyne'l-Firak*, nşr. M. M. Abdülhamid, Beyrut, 1416/1995.
Usûlu'd- Din, İst. 1346/1928 (İst. 1346/1928'den ofset).
- Bakillani, Kadı Ebu Bekir b. Tayyib, *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâduhu velâ Yecüzü'l-Cehlü bih*, nşr. M. Zahid el-Kevserî, Kahire 14132/1993.
- Barry, Norman, "Civil Society, Religion, And Islam", *Islam, Civil Society And Market Economy*, ed. A. Yayla, Ank. 1999.
- Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc. ve nşr. M. Fuad Köprülü, Kanaat Kitabevi, İst. 1940.
- Başaran, İbrahim Ethem, *Eğitim Psikolojisi*, I-II, Ank 1996.
- Batuhan, Hüseyin, *Batıda Tolerans Fikrinin Gelişmesi*, İst. 1959.
- Belâzürî, Ebu'l-Hasen, *Futûhu'l-Buldân*, nşr. R. Muhammed Rıdvân, Mısır 1350/1932.
- el-Bennâ, Cemâl, *Hamsetu Meâyir li-Masdâkiyyeti'l-Hukmi'l-İslâmî*, Kahire 1997.
Kadiyyetu'l-Hurriyye fi'l-İslâm, Kahire, 1405/1985.
Menhecu'l-İslâm fi Takriri Hukûk'l-İnsân, Kahire, 1519/1999.
- Berger, Peter L.; Berger, Brigitte; Kellner, Hansfried, *Modernleşme ve Biliş*, trc. Cevdet Cerit, İst. 1995.

- Bergson, Henry, *Ahlak İle Dinin İki Kaynağı*, trc. Mehmet Karasan, Ank. 1962.
- Beyâdî, Kemalettin, *İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*, nşr. Y. Abdurrazık, Kahire 1368/1949.
- el-Beydâvî, Kâdî Nâsıruddîn, *Envârü't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil - Tefsîrü'l-Beydâvî-*, İst. trz. (Dersaadet Kitabevi).
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Hukûku İslâmîyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, İst. 1985.
- Birand, Kamuran, "Dinin Mahiyeti Üzerine", *A.Ü.İ.F.D.*, 1/3 (1957).
- Bolay, S. Hayri; Türköne, Mümtaz'er, *Din Eğitimi Raporu*, Ank 1995.
- Bormans, Maurice, "Pluralism And Its Limits in The Qur'an And The Bible", *Islamochristiana*, XVII (Roma 1991).
- Bostancı, Ahmet, *İslam Kamu Hukukunda Gayr-i Müslimler -Hz. Peygamber Devri Uygulaması Temelinde-*, Basılmamış Doktora Tezi, M.Ü. SBE, İst. 1999.
- Bury, Jhon Bagnell, *A History of Freedom of Thought*, New York 1952.
- el-Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, İst. 1997.
Arap Akılının Oluşumu, trc. İbrahim Akbaba, İst. 1997. *İslâm'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, İst. 1997.
- Calvin, Jean, "(Readings from) The Institutes of The Christian Religion", *Readings in Political Philosophy*, Edited by. F. W. Coker, New York 1961.
- Cangızbay, Kadir, *Çok-Hukulukluk, Laiklik ve Laikrasi*, Ank. 2002.
- Cassâs, Ebu Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, İst. 1335.
- Cilacı, Osman, *Hristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Ank. 2005.
- Clark, Walter Houston, "Çocukluk Dönemi Dini", trc. Neda Armaner, *A.Ü.İ.F.D.*, XXIV (Ank. 1981).
- Cooke, Maeve, A Secular State for a Postsecular Society? Postmetaphysical Political Theory and the Place of Religion, www3.interscience.wiley.com/cgi-bin/fulltext/118514728/HTMLSTART
- Cüveynî, *Kitabu't-telhis fi Usûli'l-Fıkıh*, nşr. Abdullah Cevlim en-Nevbani, Ahmed el-'Umerî, Beyrut 1996.
- Davudoğlu, Ahmet, "Uluslararası İlişkiler Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti", *Demokratik Hukuk Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, www.ensar.org/sagmenu/1.Oturum_kitap.htm#b.kuzu
- Downey, Fairfax, *Kanuni Sultan Süleyman*, trc. Enis Behiç Koryürek, Kültür Bakanlığı Yay., İst. 1975.
- Duran, Bünyamin, "Postseküler Toplumda Bediüzzaman'ı Yeniden Okumak", *Ay Vakti*, sy. 82-84, İst. 2007.
- Dursun, Davud, "Din ve Vicdan Hürriyetinin Siyasal Sistem Açısından Anlamı ve Uygulanması", *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları*, İst. 1996.
- Düzgün, Şaban Ali, *Din, Birey ve Toplum*, Ank. 1997.
- ed-Dehebî, İdvâr Gâli, *Muâmeletü Gayri'l-Müslimîn fi'l-Mücteme'î'l-İslâmî*, Kahire 1993.
- Ebu 'Uzbe, Hasan b. Abdilmuhsin, *er-Ravdatu'l-Behiyye fîmâ Beyne'l-Eşâira ve'l-Mâturidiyye*, Haydarâbâd 1322.
- İbnu'l-Ârâbî, Ebû Bekr Muhammed, *Ahkâmü'l-Kur'an*, nşr. M. A. Atâ, I-IV, Beyrut 1408/1988.
- Ebu Hanîfe, "el-Fıkhu'l-ekber"; "el-Vasiyye", *İmam-ı Azam'ın Beş Eseri*, nşr. ve trc. Mustafa Öz, İst. 1992.
- Ebu Süleyman, A. Ahmed, *İslâm'ın Uluslararası İlişkiler Kuramı*, trc. F. Kuru, İst. 1985.
- Ebu Ubeyd, Kâsim ibn Sellam, *Kitabu'l-Emvâl*, Kahire 1981.
- Ebu Ya'lâ, İbn Ferrâ Muhammed b. Huseyn, *el-Mu'temed fi Usûli'd-Din*, thk. V. Zeydan Harrad, Beyrut 1974.
- Ebu Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabu'l-Harac*, Kahire 1397.
- Erdoğan, Mehmet, "Kur'an Vahyinin Nüzül Döneminin Olgusalılığıyla İlişkisinin Fikhî Yorumu", *İslâmîyât*, VII/1 (Ank. 2004).

Erdoğan, Mustafa, *Anayasal Demokrasi*, Ank. 1999.

“Din İstisman”, *Hukuk ve Temel Haklar*, *Yasama Bülteni*, sy. 2, Ank. 2000.
Dersimiz Özgürlük, İst. 2001.

el-Eş’arî, Ebu’l-Hasen Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli’l-Diyâne*, Medine 1410.

Makalâtu’l-İslâmiyyin, İst. 1928.

Risâle fi İstihsâni’l-Havz fi İlmi’l-Kelâm, nşr. Maccarty, Beyrut 1953.

Fazlur Rahman, *Allah’ın Elçisi ve Mesajı -Makaleler I-*, trc. Adil Çiftçi, Ank. 1997.

İslami Yenilenme -Makaleler II-, trc. Adil Çiftçi, Ank. 2000.

“The Status of The Individual in Islam”, *Islamic Studies -Journal of The Islamic Research Institute-*, V/4 (Pakistan 1966).

Fersahoğlu, Yaşar, “Din Eğitimi ve Öğretiminde İnsanı Tanımının Önemi”, *İlam Araştırma Dergisi*, II/2 (İstanbul 1997).

Fuzûlî, Muhammed b. Süleyman el-Bağdâdî, *Matla’u’l-İtikâd fi Marifeti’l-Mebde’ ve’l-Meâd*, nşr. Muhammed et-Tancî, Ank. 1962.

Gazzâlî, Ebu Hamid Muhammed, *el-İktisâd fi’l-İtikâd*, nşr. Mustafa el-Kabani el-Dimeşki, Mısır trz. (Matbaatü’l-Edebiyye).

Glock, Charles Y., “Dindarlığın Boyutları Üzerine”, trc. M. Emin Köktaş, *Din Sosyolojisi*, nşr. Y. Aktay, M. E. Köktaş, 2. bs., Ank. 1998.

Göktürk, Gülay, “Zorunlu Din Dersi ve Kur’an Kursları”, *Tercüman*, 18/02/2005, www.liberal-dt.org.tr/index.php?lang=tr&message=article&art=286

Günay, Enver, *Din Sosyolojisi Dersleri*, Kayseri 1993.

Güner, Osman, “Hz. Peygamber’in ‘Öteki’ne Bakışı”, *İslam ve Öteki*, nşr. Cafer Sadık Yaran, İst. 2001.

Güngör, Erol, *Ahlâk Psikolojisi ve Sosyal Ahlâk*, İst. 1995.

Gürkan, Ahmet, *İslâm Kültürünün Garbı Medenileştirmesi*, 4. Bs. Ank. 1989

el-Ğannûşî, Raşid, *el-Hurriyyetü’l-Âmme fi’d-Devleti’l-İslâmiyye*, Beyrut 1993.

Hu-

kûku’l-Muvâtanah: Hukûku Gayri’l-Müslimin fi’l-Mücteme’i’l-İslâmî, Virginia, 1992.

el-Hallâf, Abdulvahhab, *es-Siyasetü’ş-Şer’iyye ev Nizâmu’d-Devleti’l-İslâmiyye fi ş-Şu’ni’d-Dusturiyyeti ve’l-Hâriciyye*, Kahire 1350.

Hâkim es-Semerkandî, *Şerhu’l-Fıkhî’l-ekber*, Haydarâbâd 1321.

Halis Ayhan, *Eğitime Giriş ve İslâmiyet’in Eğitime Getirdiği Değerler*, İst. 1982.

Hallâf, Abdulvahhab, *İlmu Usûli’l-Fıkh*, 8. bs., İst. 1388/1968.

Hamayon, Roberte, “Uniteryan Universalist Association”, *The Encyclopedia of Religion*, ed. M. Eliade, j. S. Thayer, New York 1987.

Hamidullah, Muhammed, *İslâm’da Devlet İdaresi*, trc. Kemal Kuşçu, Ank. 1979.

Introduction to İslâm, İst. trz. (Dersaadet Yayınları).

İslâm Anayasa Hukuku, nşr. Vecdi Akyüz, İst. 1995.

İslâm Peygamberi, trc. Salih Tuğ, Ank. 2002.

Hanefî, Hasan, “Dini Değişme ve Kültürel Tahakküm”, trc. İlhami Güler, *İslâmî Araştırmalar*, VI/3 (1992).

“Geleneksel İslâm Düşüncesindeki Otoriterenliğin Epistemolojik, Ontolojik, Ahlakî, Siyasî ve Tarihi Kökenleri Üzerine”, *İslâmiyât*, II/2 (Ank. 1999).

Harman, Ömer Faruk, “Evrensel Dinlerin İnsan Haklarına Bakışı”, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIV/3 (Ank).

Harputî, Abdullatif, *Tenkîhu’l-Kelâm fi Akaidi’l-Ehli’l-İslâm*, 2. Bs. İst. 1330.

Hatemi, Hüseyin, *İnsan Hakları Öğretisi*, İst. 1988.

- Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Ank. 1993.
- Hudari, Muhammed, *Usûlü'l-Fıkh*, Beyrut 1389/1969.
- Iqbal, Muhammad, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, Lahore 1989.
- İbn Cevzi, ebu'l-Ferec Abdurrahman, *Nakdu'l-İlm ve'l-Ulemâ ev Telbisü İblis*, nşr. M. M. el-İstanbulî, yer yok, 1396/1976.
- İbn Ebî'l-İzz, Ali, *Usûlu'l-Akidedi'l-İslâmiyye*, Beyrut 1988.
- İbn Haldun, Ebi Zeyd Abdurrahman, *Şifâü's-Sâil li-Tehzîbi'l-Mesâil*, nşr. Muhammed et-Tancı, İst. 1958
- İbn Hazm, *Kitabu'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Matbaatu't-Temeddün, 1321.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik, *es-Sîratü'n-Nebeviyye*, nşr. Cemal Sabit, M. Mahmud, Seyyid İbrahim, Dâru'l-Hadis, Kahire 2004.
- İbn Humâm, Kemâleddin, *Kitabu'l-Musâyere*, İst. 1400/1979.
- İbn Kayyim, Ebu Abdillah Muhammed b. Ebi Bekr el-Cevziyye, *Zâdü'l-Meâd*, III, trc. Muzaffer Can, İst. 1990.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velid Muhammed, "Kitabu'l-Keşf an menahici'l-edille", *İbn Rüşd'ün Felsefesi*, trc. N. Ayasbeyoğlu, Ank. 1955.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyü'd-Dîn Ahmed b. Abdî'l-Halim, *Kitabu'l-İman*, Mısır 1325. *Der'u tedâruzi'l-akl ve'n-nakl* (nşr. M. R. Sâlim), yer yok, 1401/1981. *Siyâsetü'ş-Şer'iyye fi İslâhi'r-Râ'î ve'r-Ra'iyye*, Mısır 1322. *Kâidetun Celiletun fi't-Tevessül ve'l-Vesîle*, nşr. S. Reşid Rıza, Mısır 1345. *Mecmû'u'l-Fetevâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed, I-XXXV, Mekke 1381-1386. *Minhâcü's-Sünneti'n-Nebeviyye fi Nakdi Kelâmi'ş-Ş'ati'l-Kaderiyye*, nşr. M. Raşid Sâlim, y.y. 1406/1986.
- İbnu'l-Ârâbî, Ebû Bekr Muhammed, *Ahkâmu'l-Kur'an*, nşr. M. A. Atâ, I-IV, Beyrut 1408/1988.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem, *el-Kâmil fi't-Târih*, I-IX, Mısır 1357.
- el-İcî, Adâduddin, *el-Mevâkıf fi İlmî'l-Kelâm*, Beyrut trz. (Âlemü'l-kütüb).
- İnsan Hak ve Hürriyetleri Açısından Başörtüsü*, Hukukçular Birliği Vakfı Yayınları, Ank. 1998.
- İsfahanî, Râğib, *el-Mufradat fi Ğaribi'l-Kur'an*, İst. 1986.
- İzutsu, Toshihiko, *Kur'an'da Dinî-Ahlakî Kavramlar*, trc. Selahaddin Ayaz, İst. trz. (Pinar Yay.). *Kur'an'da Allah ve İnsan*, trc. S. Ateş, İst. trz. (Yeni Ufuklar Neşriyat). *The Concept of Belief in Islâmic Theology -A Semantic Analysis of İmân and Islâm-*, Tokyo 1965.
- Jean Stuart Mill, *Hürriyet*, trc. M. O. Dostel, Ank. 1988.
- Kaboğlu, İbrahim Ö., *Özgürlükler Hukuku*, İst. 1996.
- Kâdî Abdülcebbar, el-Hemedanî, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, nşr. Abdülkerim Usman, Kahire 1988. *el-Muhît bi't-Teklîf*, nşr. es-Seyyid Azmi, A. F. el-Ezherî, Kahire trz. (Dâru'l-Misriyye). "el-Muhtasar fi Usûli'd-Dîn", *Resâilu'l-Adl ve't-Tevhid*, nşr. M. Ammara, Müessesetu Dari'l-Hilal, 1971.
- Kant, İmmanuel, *Ahlâk Metafiziginin Temellendirilmesi*, trc. İonna Kuçuradi, Ank. 2002.
- Kapanî, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Ank. 1976.
- Karafi, Ebu'l-Abbas Ahmed b. İdris, *el-İhkâm fi Temyiz'il-Fetevâ ani'l-Ahkâm ve't-Tasarufât'il-Kâdî ve'l-İmâm*, nşr. A. Ebu Gudde, Haleb 1387/1967.
- Karaman, Hayreddin, "İslâm Hukukunda Devlet, Fert ve İnsan Hakları", *Türklerde İnsani Değerler ve İnsan Hakları*, İst. 1992.

- Kâsânî, Ebu Bekr b. Mes'ud, *Bedâi'u's-Sinâi fi Tertîbî's-Şerâi*, Mısır 1328.
- Kayıklık, Hasan, "Bireysel Dindarlığın Psikolojik Kaynakları", *Dini Araştırmalar*, V/13 (2002).
- Kazıcı, Yusuf Ziya, "Osmanlı Devletinde Dinî Hoşgörü", *Köprü*, S 65 (Kış 1999), ss. 75-81.
- Khadduri, Majid, *İslâm'da Savaş ve Barış*, trc. Nejdet Özberk, 1. bsk., İst. 1998.
- Kılıç, Muharrem, "Hukuk Teorisinde Sosyal Değişim Düşüncesini Sınırlayan Deterministik Tutumun Teolojik ve Etik Kökenleri –Şâtîbî'nin Hukuk Teorisinde Metodolojik Yenilenmenin İmkânı Sorunu–" *İslâmiyât*, VI/4 (Ank. 2003).
- Kılıç, Ünal, "Bî'r-i Maüne Seferi (Sebep, Sonuç ve Çıkar İlişkileri Bağlamında)" *Marife*, III/1 (Konya 2003).
- Kırbaçoğlu, M. Hayri, "İslâm'a Yamanan Sanal Şiddet: Recm ve İrtidat Meselesi", *İslâmiyât*, V/1 (Ank. 2002).
- Köse, Saffet, *İslam Hukuku Açısından Din ve Vicdan Hürriyeti*, İst. 2003.
- Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyasal Dili*, trc. Fatih Taşar, Kayseri 1992.
- Locke, John, *Hoşgörü Üstüne Bir Mektup*, trc. Melih Yürüşen, Ank. 1998.
- Mansoor, S. Parvez, *Islam and Human Rights: A Modernist Guide*, www.islam21.net/pages/keyissues/key4.htm, Temmuz 2002.
- Mârî b. Süleyman, *Ahbârü Fetârikeki Kursiyi'l-Meşrik*, ed. Henricus Gismondi S.J., Roma 1899.
- Maturîdî, Ebu Mansur Muhammed, *Kitâbu't-Tevhîd*, nşr. Fethullah Huleyf, Beyrut 1970.
Tevlâtu Ehli's-Sünne, nşr. M. Müstezfi er-Rahman, Bağdat 1983.
- Maududi, Abu'l-A'lâ, *Islamic Law And Constitution*, trans. into Eng. and ed. Khurshid Ahmad, Lahor 1960.
- Maverdî, Ali b. Muhammed, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, trc. Ali Şafak, İst. 1994.
- el-Mavslî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li Ta'lîl'l-Muhtâr*, ta'lik Mahmud Ebu'd-Dakik, İst. 1989.
- el-Merginânî, Burhanüddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Bekr, *el-Hidâye Tercemesi*, I-IV, trc. Ahmed Meylânî, İst. 1986.
- el-Merzûkî, İ. Abdullah, *Hukûku'l-İnsân fi'l-İslâm*, İngilizce'den trc. M. H. Mürsî, Abudabi 1997.
- Mevdudî, Ebu'l-Âlâ, *Tefhimu'l-Kur'an*, I-VII, trc. Kurul, İst. 1991. Tarih
- Boyunca Tevhid Mücadelesi ve Hz. Peygamberin Hayatı*, I-III, trc. Ahmed Asrar, İst. 1985.
- Mill, J. Stuart, *Hürriyet*, trc. Mehmet Osman Dostel, Ank. 1988.
- el-Mubarek, Muhammed, *Nizâmu'l-İslâm -el-Hukm ve'd-Devle-*, Kahire 1394/1974.
- el-Mütevelli, Abdülhamit, *Mebâdiu Nizâmî'l-Hukm fi'l-İslâm*, İskenderiyye, 1978.
- en-Na'im, Abdullahi Ahmed, *Toward An İslâmic Reformation –Civil Liberties, Human Rights, And İnternational Law*, Foreword By John Voll, New York 1990.
- en-Nebhân, Muhammed Faruk, *İslâm Anayasası ve İdare Hukukunun Genel Esasları*, trc. Servet Armağan, İst. 1980.
- en-Nesefî, Ebu Muîn Meymun b. Muhammed, *Bahru'l-Kelâm fi Akâidi Ehli'l-İslâm*, Konya 1327.
Tebşiratu'l-Edille fi Usûli'd-Din, nşr. H. Atay, Ank. 1994.
- en-Neyfer, İhmîde, "Mine'r-Ridde ilal'İmân İlä Va'yi't-Tenâkud", *İslamochristiana*, XIII (Roma 1987).
- Nevbahî, Ebu'l-Muhammed el-Hasen b. Musa, *Kitabu'l-Firaki's-Şta*, nşr. H. Ritter, İst. 1931.
- Nursî, Said, *Risâle-i Nûr Külliyyatı*, Nesil Yay., İst. 2003.
- Öktem, Akif Emre, *Uluslararası Hukukta İnanç Özgürlüğü*, Ank. 2002.
- Öner, Necati, *İnsan Hürriyeti*, Ank. 1990.
- Özbilgen, Erol, *Bütün Yönleriyle Osmanlı (Âdâb-ı Osmâniye)*, İz Yay., İst. 2004.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman*, İst. 1992.

Maturidi'de Dinî Çoğulculuk, İst. 1995.

Özdağ, Ümit, "Batı'da İnsan Haklarının Doğuşu", *Doğu'da ve Batı'da İnsan Hakları*, Ank. 1996.

Özdoğan, Öznur, "Kendini Gerçekleştirme Açısından İnsan-Din İlişkisi", *A.Ü.İ.F.D.*, XXXVII (Ank. 1997).

Öztürk, Levent, "Hristiyan Yazarlardan Mârî'ye Göre Müslümanların Hoşgörülü Yönetimine Örnekler" *Sakarya Ü.İ.F.D.*, V (Sakarya 2002).

Pazarlı, Osman, *Din Psikolojisi*, İst. 1972.

Pezdevî, Ebu'l-Yusr, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük, İst. 1998.

Pickthall, Muhammad Marmaduke, *Tolerance in Islam -An Abridged Version of the 1927 Lecture-*, <http://users.erols.com/gmgm/toleran1/html.intro>

Rabî, Münib Muhammed, *Damânâtü'l-Hürriyye Beyne Vâkı'iyeti'l-İslâm ve Felsefeti'd-Dimokrâtiyye, Riyad 1408/1988.*

er-Rassî, el-Kâsim, "Usûlu'l-Adl ve't-Tevhid", *Resûlu'l-Adl ve't-Tevhid*, nşr. M. Ammâra, Müessesetu Dari'l-Hilâl, 1971.

Rıdvan, Zeyneb, *en-Nazariyyetu'l-İctimâiyye fi'l-Fikri'l-İslâm -Usûluhâ ve Binâuhâ mine'l-Kur'an ve's-Sünne-*, Kahire 1982.

Rousseau, Jean Jacques, *Toplum Sözleşmesi*, trc. Vedat Günyol, İst. 1994.

es-Sabûni, Nureddin Ahmed b. Mahmud, *el-Bidâye fi Usûli'd-Dîn*, nşr. B. Topaloğlu, Ank. 1995.

es-Semerkandî, Hâkim, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, Haydarâbâd 1321.

es-Sibâh, Suâd Muhammed, *Hukûku'l-İnsân fi'l-Asri'l-Muâsir*, Lübnan 1997.

eş-Şafîi, Muhammed b. İdrîs, *Kitabu'l-Umm*, I-VII, Mısır 1362.

eş-Şatibi, Ebu İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât fi Usûli's-Şeri'a*, I-IV, trc. M. Erdoğan, İst. 1990.

eş-Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *el-Milel ve'n-Nihal*, I-II, nşr. E. A. Mehnâ, A. H. Fâur, 4. bs., Beyrut 1415/1995.

et-Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tefsiru't-Taberî (Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an)*, Beyrut 1412/1992.

et-Tabliyye, el-Kutb Muhammed, *el-İslâm ve Hukûku'l-İnsân -Dirâsetun Mukâranetun-*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1404/1984.

et-Tusî, Nasıreddin, *Risalet-i İmamet*, nşr. M. Takî Dâniş Pejve, Hardadmâh 1335.

Sâbık, Seyyid, *Fikhu's-Sünne*, Beyrut 1397/1977.

Sarıçam, İbrahim, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, DİB Yay., Ank. 2004

Selçuk, Mualla, "Din Öğretimi Özgürleştiren Bir Süreç Olabilir Mi?", *Din Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar*, İst. 2000. "Din Öğretiminin Kuramsal Temelleri", *Uluslararası Din Eğitimi Sempozyumu*, Ank. 20-21 Kasım 1997.

Semerkandî, Hâkim, *Şerhu'l-Fikhi'l-Ekber*, Haydarabad 1321.

Serahsî, Ebu Bekr Muhammed b. Ahmed, *el-Mesbut*, Beyrut, 1398/1978.

Sezen, Yümnî, *Maddecî Felsefenin Çıkmazları*, İst. 1996.

Sezer, Abdullah, *Türk ve Amerikan Yüksek Mahkeme Kararlarında Din-Vicdan Özgürlüğü ve Din-Devlet İlişkisi (Lâisizm-Sekülerizm)*, Yüksek Lisans Tezi, Dnş. S. İnceoğlu, MÜ SBE., İst. 2000, 53.

Şahin, Hasan, *Maturidi'ye Göre Din*, Kayseri 1987.

Şâtibi, Ebu İshak İbrahim b. Musa, *el-Muvâfakât*, trc. Mehmet Erdoğan, İst. 1990.

- eş-Şehristâni, Ebu'l-Feth Muhammed, *el-Milel ve'n-Nihâl*, nşr. E. A. Mehnâ, A. H. Fâur, Beyrut 1415/1995.
- Şentürk, Habil, *Din Psikolojisi*, Konya 1997.
- Taberi, Ebü Cafer Muhammed ibn Cerir, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'an*, Beyrut 1412/1992.
- Talbi, Mohammed, "Religious Liberty: A Muslim Perspective", *Islamochristiana*, XI (Roma 1985).
- Tanör, Bülent, *Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu*, Yön Matbaası, 1994.
- Taftazâni, Saduddin Mesud b. Ömer, *Şerhu'l-Akâid*, İst. 1305.
- Tibi, Bassam, "İslam Uygarlığında Sivil Toplumun Dayanağı: İslam ve Demokrasi -Uygarıklar Arasındaki Köprüler-", trc. Ahmet Fethi, *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslâm Dünyası*, ed. Elisabeth Özdalga, Sune Persson, İst. 1999.
- The *Challenge of Fundamentalism -Political Islam And The New World Disorder-*, London 1998.
- Trear, Robert, *Religious Freedom: Community Rights*,
www.geocities.com/r_traer/Freedom/religious.freedom.htm
- Turnagil, Ahmet Reşit, *İslamiyet ve Milletler Hukuku*, İst. 1977.
- Uluğbay, Hikmet, "Kitap Yasaklama Üzerine Düşünceler", *Türk Kütüphaneciliği*, XXIX/ 4 (2015), ss. 707-717.
- Vahidi, Ebu'l-Hasen Ali, *Esbâbu'n-Nüzül*, Beyrut trz. (Âlemü'l-Kütüb)
- Watt, William Montgomery, *Modern Dünyada İslam Vahyi*, trc. Mehmet S. Aydın, Ankara 1982.
- Yaman, Ahmet, "İslam Hukuk İlmi Açısından Makâsîd İctihadının Ya Da Teleolojik Yorum Yönteminin İlkeleri Üzerine", *Marife Dergisi*, 11/1 (Konya, 2002).
- Yayla, Mustafa, *İslam Hukukunda İnsan Hakları ve Eşitlik*, Basılmamış Doktora Tezi, M.Ü. SBE, İstanbul, 1994.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, nşr. İsmail Karaçam vd., I-X, İst. trz. (Azim Dağıtım)
- Yeşilyurt, Temel, "İman, Objektivite ve Yanlışlanabilirlik", *Günümüz İnanç Problemleri*, Erzurum 2001.
- Yıldırım, Suat, *Mevcut Kaynaklara Göre Hristiyanlık*, İst. 1995.
- Yürüşen, Melih, *Ahlâki ve Siyasî Hoşgörü*, Ank. 1994.
- Zemahşeri, Ebu'l-Kâsim Cârullah Mahmûd b. Umer, *el-Keşşâf fi Hakâiki't-Tenzil ve 'Uyûni'l-Ekâvil*, I-IV, y.y. trz. (Darü'l-Fikir).
- Zuhayli, Dr. Muhammed, *Hukûku'l-İnsân fi'l-İslâm –Dirâsetun Mukâranetun me'a'l-İ'lâni'l-Âlemi ve'l-İ'lâni'l-İslâmi li-Hukûki'l-İnsân-*, Dimaşk (Beyrut) 1418/1997.